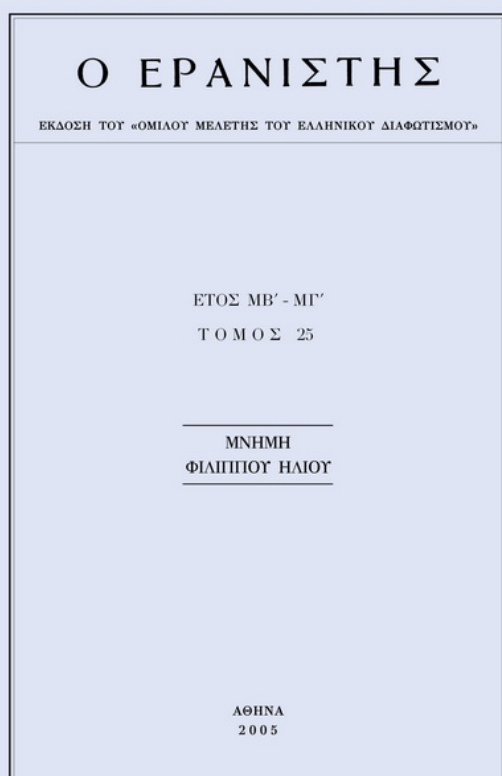

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Το «Κρυφό Σχολειό» και πάλι

Χ. Γ. Πατρινέλης

doi: [10.12681/er.45](https://doi.org/10.12681/er.45)

To cite this article:

Πατρινέλης Χ. Γ. (2005). Το «Κρυφό Σχολειό» και πάλι. *The Gleaner*, 25, 321–336. <https://doi.org/10.12681/er.45>

ΤΟ “ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ” ΚΑΙ ΠΑΛΙ

Ο ΘΡΥΛΟΣ ΤΟΥ «ΚΡΥΦΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ» ήταν εύρύτατα διαδεδομένος ανάμεσα στον ελληνικό λαό καθ' όλη τη μετεπανάστατική περίοδο, ιδίως από τα μέσα του ΙΘ' αϊ. και ιδιαίτερα μετά τη δημοσίευση (1899) του γνωστού πίνακα του Νικολάου Γύζη και του όμοτιπλου ποιήματος του Ίωάννου Πολέμη.

Πρώτος ο Γιάννης Βλαχογιάννης άμφισβήτησε την ιστορικότητα του θρύλου, επικαλούμενος τη μακρά πείρα του: ανάμεσα στα χιλιάδες έγγραφα που αναδίφησε δέν συνάντησε καμία γραπτή μαρτυρία περί λειτουργίας «Κρυφών Σχολείων» κατά τους χρόνους τής Τουρκοκρατίας.¹ Η μελέτη του Βλαχογιάννη έπεσε μάλλον στο κενό. Ο θρύλος του «Κρυφού Σχολείου», χάρη στα σχολικά ανάγνώσματα και τους πανηγυρικούς λόγους, έξακολούθησε νά έπιζεί άκλόνητος. Είναι κι αυτό ένα άκόμη δείγμα τής αντίστασέως που προβάλλει ή συλλογική συνείδηση σέ καινοφανείς θεωρίες και στην άμφισβήτηση παραδοσιακών συμβόλων. Οί λαοί βεβαίως έχουν τó δικαίωμα νά περιβάλλουν έπιφανείς προσωπικότητες και σπουδαία γεγονότα με την άχλύ του θρύλου. Άπαράδεκτη είναι ή σκόπιμη έκμετάλλευση των λαϊκών αυτών παραδόσεων από πολιτικούς, έκκλησιαστικούς ή ιδεολογικούς φορείς.

Η διένεξη για την ύπαρξη ή όχι του «Κρυφού Σχολείου» αναζωπυρώθηκε τα τελευταία τριάντα χρόνια, άφ' ότου δηλαδή ό "Άλκης Άγγέλου δημοσίευσε τó 1974 ένα σχετικό συνοπτικό άρθρο² και κατόπιν τó βιβλίό του *Τό Κρυφό Σχολείο*. Χρονικό ενός μύθου (έκδ. Έστίας, Άθήνα 1997, 81 σ.). Τó σπουδαίο εύρημα του Άγγέλου είναι ότι ό πρώτος που διατύπωσε (τό 1822) τη θεωρία ότι οί Τούρκοι άπαγόρευαν την ίδρυση και λειτουργία σχολείων ήταν ό νεαρός γιατρός και λόγιος Στέφανος Κανέλλος. Άποτέλεσμα τής άπαγορεύσεως αυτής ήταν, κατά τόν Κανέλλο, νά «συστένουν» οί Έλληνες «κοινά σχολεία κρυφίως», αυτά δηλαδή που άργότερα θά όνομαστούν «Κρυφά Σχολεία».

1. Γ. Βλαχογιάννης, «Τό κρυφό σχολείο», *Νέα Έστία* 38 (1945), 678-683.

2. Α. Άγγέλου, «Η κατάσταση τής παιδείας στις υπόδουλες ελληνικές χώρες», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους* (Έκδοτική Άθηνών), τ. 10, Άθήνα 1974, σ. 366-367.

Τὸ μικρὸ ἄρθρο τοῦ Ἀγγέλου (τὸ 1974) καὶ ἰδίως τὸ βιβλίον του περὶ «Κρυφοῦ Σχολείου» (1997) προκάλεσαν ἀντιδράσεις μὲ τὴ δημοσίευση δεκαπέντε τουλάχιστον ἄρθρων καὶ βιβλίων, ὅλων —πλὴν ἑνός— ἐπικριτικῶν.³

Τὸ θέμα τῆς ἀμφισβήτησεως τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου» ἀπασχόλησε ἀκόμη καὶ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία σὲ συνεδρίασή της (7-10 Ἰουλίου 1998) ἀποφάσισε νὰ ἐκδοθῇ ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴ Διακονία εἰδικὴ πραγματεία τοῦ κ. Κωνστ. Χολέβα, ἀναιροῦσα τὶς ἐνστάσεις γιὰ τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου».⁴ Τὸ βιβλίον δὲν κυκλοφόρησε ἀκόμη. Ἐκδόθηκε ὅμως στὸ μεταξὺ ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴ Διακονία φυλλάδιον μὲ τίτλον *Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο: Μύθος ἢ πραγματικότητα;* Ἀθήνα 1999, 24 σ. Στῇ θέσῃ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέα ἀναγράφεται ὅτι ἡ ἐκδοσις ἔγινε (μὲ τὴν εὐθύνη καὶ ἐπιμέλεια τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Κληρονομιάς τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν).

Δὲν εἶναι βέβαια δυνατὸν νὰ σχολιάσω ὅλα τὰ δημοσιεύματα πού, εἴτε ἀδιστάκτως εἴτε μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, δέχονται τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου». Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἀναγκαῖο, ἀφοῦ τὰ περισσότερα ἐπαναλαμβάνουν τὰ ἴδια κατ' οὐσίαν ἐπιχειρήματα, τὶς ἴδιες παρεκκλίσεις πρὸς ἄσχετα θέματα, τὴν ἴδια ἀγνοίαν τῶν ἱστορικῶν μεθόδων. Ὁ Τάσος Γριτσόπουλος, πού περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον ἀσχολήθηκε μὲ τὸ θέμα,⁵ καταλήγει σὲ σχετικὸ δημοσιεύμα του: «Υπῆρξεν ὅμως πράγματι τὸ περιλάλητον “Κρυφὸ Σχολεῖο”; Ἱστορικῶς δὲν ἀποδεικνύεται βεβαίως ἡ ὑπαρξὶς του... Ἀλλὰ ἡ ζῶσα περὶ αὐτοῦ παράδοσις; Καὶ ἱστορικὸ ψέμα ἂν θεωρηθῇ

3. Σημειῶνω τὰ δημοσιεύματα, στὰ ὁποῖα γίνονται ἀναφορὲς στὴν παροῦσα μελέτη: Ι. Χατζηφώτης, *Τὸ «Κρυφὸ Σχολεῖο»*. *Ἡ προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἐλληνικὴ παιδεία τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας* (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας), Ἀθήνα 1978. Φ. Βῶρος, «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο καὶ ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός», *Ἐκπαιδευτικὰ 2* (1985-1986), 31-39 (Δὲν δέχεται τὴν ἱστορικότητα τοῦ Κρυφοῦ Σχολείου). Ἀχ. Μανδρίκας, «Κρυφὸ Σχολεῖον· μύθος ἢ πραγματικότητα;» (ἐκδ. Καλέντης), Ἀθήνα 1992, 202 σ. (ἀξιόλογο). Ἀναστ. Γιαννικόπουλος, *Ἡ ἐκπαίδευσις στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας* (ἐκδ. Γρηγόρη), Ἀθήνα 2001 (ἀλλὰ γραμμένο τὸ 1994· στηρίζεται σὲ εὐρεία ἔρευνα). Ν. Χρονόπουλος, *Ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο* (ἐκδ. Πλάτανος), Ἀθήνα 2002, 103 σ., βλ. καὶ σημ. 5.

4. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τχ. 454 (16.7.1998). Πρβλ. καὶ σχετικὰ σχόλια τοῦ Β. Μακρίδη, «Ὁρθόδοξη ἐκκλησία καὶ Διαφωτισμός», *Ἰστορ* 12 (Μάρτιος 2001), 183, σημ. 68.

5. Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον», *Παρνασσός Δ'* (1962), 66-90. Ὁ ἴδιος, «Ὀλίγα περὶ Κρυφοῦ Σχολείου καὶ ἄλλα τινά», *Μνημοσύνη Ε'* (1973-1975), 399-405. Ὁ ἴδιος, «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο. Παιδεία τῶν Ἑλλήνων — Ὁργάνωσις αὐτῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν», *Πελοποννησιακὰ ΙΙ'* (1978-1979), 1-50.

τελικῶς, κατεχωρίσθη ἤδη εἰς τὸν πίνακα τῶν ἐθνικῶν μας συμβόλων».⁶ Σύμφωνοι. Ἀλλὰ οἱ λαϊκὲς παραδόσεις καὶ τὰ συλλογικὰ σύμβολα εἶναι ἀντικείμενα μελέτης τῆς λαογραφίας, τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας κ.λπ. Δὲν μποροῦν νὰ ἀντικαταστήσουν τὴ γραπτὴ ἱστορικὴ μαρτυρία. Pas de documents, pas d'histoire.

Στὴν παροῦσα ἐπομένως μελέτῃ θὰ διατυπωθοῦν γενικὲς παρατηρήσεις καὶ σχόλια (χωρὶς ἄμεση συνοχὴ μεταξὺ τους) ποὺ ἀναφέρονται πάντως στὰ δημοσιεύματα ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω.

Α'— Σὲ ὅλους τοὺς ἀρχαίους καὶ μεσαιωνικοὺς λαοὺς (Αἰγυπτίους, Ἑβραίους, Πέρσες, Μουσουλμάνους Ἀραβες καὶ μὴ, Τούρκους κ.ἄ. —πλὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων— μοναδικὸς σχεδὸν φορέας τῆς γνώσεως καὶ τῆς σοφίας ἦταν τὸ ἱερατεῖο.⁷ Ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο αὐτὸ προέρχονταν οἱ κατὰ τόπους δάσκαλοι τῶν γραμμάτων. Ἐπόμενον ἦταν ὅτι τὰ κύρια σχολικὰ ἀναγνώσματα ἦσαν τὰ ἱερὰ κείμενα κάθε θρησκείας (ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, τὸ Κοράνι, τὰ χριστιανικὰ ἱερὰ κείμενα), στὸ πρωτότυπο ἢ —προκειμένου γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Δυτικὴ Εὐρώπη— στὴν ἐπίσημῃ λατινικῇ τους μετάφραση, τὴ Vulgata. Τὸ ἴδιο ἔγινε στὴν ὀρθόδοξῃ Ἀνατολῇ κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Τὰ παιδιὰ μάθαιναν τὰ πρῶτα γράμματα στὴν ἐνοριακὴ ἐκκλησίᾳ ἀπὸ τὸν ἐφημέριο ἢ κάποιον ἐγγράμματο μοναχὸ γειτονικοῦ μοναστηριοῦ. Τὰ ἀναγνωστικά τους ἦσαν (ἐπὶ δέκα ἢ δεκαπέντε αἰῶνες) τὰ ἴδια: τὸ Ψαλτήριο καὶ λίγο ἀργότερα ἡ Ὁκτώηχος, τὸ Ὡρολόγιο καὶ ἄλλα λειτουργικὰ βιβλία. Αὐτὰ ἦσαν τὰ σχολεῖα τῶν (ἱερῶν γραμμάτων) ἢ «κοινὰ σχολεῖα», ὅπως εἶναι γνωστότερα κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.⁸

Ἡ ἐπίσημῃ ἐκκλησίᾳ εὐνοοῦσε τὰ παραδοσιακὰ αὐτὰ σχολεῖα, ἀφοῦ ἀπὸ ἐκεῖ θὰ ἐβγαίνουν οἱ αὐριανοὶ παπάδες καὶ ψάλτες. Στὰ μοναστηριακὰ σχολεῖα —ποὺ εἶχαν τὸ ἴδιο πρόγραμμα— οἱ μαθητὲς προετοιμάζονταν κυρίως γιὰ τὴ μοναστικὴ ζωὴ. Σ' αὐτὰ ἡ διδασκαλία παρεχόταν συνήθως δωρεάν, ἐνῶ στὰ ἐνοριακὰ οἱ γονεῖς τῶν μαθητῶν ἀντάμειβαν τὸν παπα-δάσκαλο σὲ χρῆμα ἢ σὲ εἶδος.

6. Στὸ ΔΙΕΕ II' (1959), 471.

7. Ι. Μαρκαντώνης, *Παραδόσεις ἱστορίας τῆς παιδείας*, Ἀθήνα 1976, σ. 29 κέ. Μητροπολίτου Χριστοστόμου Καρθαγένης, «Ἡ ἀγωγή παρ' Ἑβραίοις», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 72 (2000), 9-64.

8. Φ. Κουκουλές, «Τὰ τῶν ἱερῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως σχολεῖα», στὸν τόμο τοῦ ἴδιου, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Α'1, Ἀθήνα 1948, σ. 35-107.

Πολλοὶ δάσκαλοι καὶ λόγιοι τῆς ἐποχῆς ἐπισημαίνουν ὅτι τὰ («κοινὰ») αὐτὰ σχολεῖα ἦσαν κατὰ μέγα μέρος ἀναποτελεσματικά, ἀφοῦ ἡ ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα τῶν διδασκομένων κειμένων ἦταν δύσληπτη ἢ καὶ ἀκατανόητη ὅχι μόνο ἀπὸ τοὺς μικροὺς μαθητές, ἀλλὰ ὅχι σπάνια καὶ ἀπὸ τὸν ἡμιμαθῆ δάσκαλο.⁹ Τὸ ἔργο αὐτὸ τῶν ἐνοριακῶν ἱερέων καὶ τῶν μοναχῶν ὁδηγεῖ συχνὰ στὸ συμβατικὸ ἀλλὰ ὅχι ἐντελῶς ἀκριβές συμπέρασμα ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας ἡ Ἐκκλησία γενικῶς ἔσωσε τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὴν ἐκπαίδευση ἀπὸ τὸν ἀφανισμό. Τὸ ἀκριβές εἶναι ὅτι οἱ συγκεκριμένοι αὐτοὶ παπα-δάσκαλοι ἐπιτέλεσαν —στὸ βαθμὸ ποὺ ἐπιτέλεσαν— τὸ ἔργο αὐτό. Ἡ διδασκαλία τοῦ παπᾶ στὴν ἐνορία τοῦ ἦταν δυνητικὴ, ὅχι υποχρεωτικὴ. Δὲν ξέρουμε κανένα ἔγγραφο μητροπολίτη ποὺ νὰ ἐντέλλεται σὲ κάποιον ἱερέα νὰ ἀναλάβει καθήκοντα δασκάλου ἢ νὰ ἐπαινεῖ ἢ νὰ ἐπικρίνει τὸ διδασκτικὸ τοῦ ἔργο. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ παπα-δασκάλου ἦταν προσωπικὴ καὶ εἶχε κίνητρα τὴν ἐπιθυμία του νὰ ὠφελήσῃ τὰ παιδιὰ τῆς ἐνορίας του, ἀλλὰ καὶ νὰ βελτιώσει τίς μικρὲς ἀπολαβές του μὲ τὴν διδασκαλικὴ ἀμοιβή.

Ἀνάλογη ἦταν ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση καὶ στὴν ὀθωμανικὴ κοινότητα.¹⁰ Εἶχε χαρακτηριστὰ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὰ. Τὸ σχολεῖο (mahale mektebi) λειτουργοῦσε μέσα ἢ κοντὰ στὸ τζαμί τῆς γειτονιάς. Δάσκαλος ἦταν ὁ χότζας. Σχολεῖα λειτουργοῦσαν καὶ σὲ μονές δερβίσηδων.

9. Π.χ. ὁ πολὺπαιρος δάσκαλος Πολυζῶης Κοντὸς γράφει στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου του *Ποικίλη διδασκαλία...*, Βιέννη 1803: «Ἐνθυμήσου ἀγαπητέ, τὴν ψυχικὴν τροφὴν ὅπου μᾶς ἔδιδον οἱ διδάσκαλοι τῶν ἀπλῶν σχολείων εἰς τὴν πρώτῃν μας τρυφεράν ἡλικίαν... διδάσκοντές μας ἐκεῖνο τὸ χειρόγραφον "Ἄλφα, Βῆτα, τὸ Ἄλφά, τὸν Προοιμιакὸν ψαλμόν, τὴν Ὀκτώηχον καὶ αὐτὸ τὸ ἱερὸν Ψαλτήριον" βιβλία ὄντως ἄγρια καὶ θεολογικά, εἰς ὥραν φράσιν ἑλληνικὴν, ὅπου ὅχι μόνον μικρὰ παιδιὰ, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ διδάσκαλοι δὲν γινώσκουσι ποσῶς τί ἀναγινώσκουσι· ὥστε εἰς τὰ τοιαῦτα δυσνόητα βιβλία, φεῦ, ματαιοπονοῦντες ἐχάσαμεν πέντε χρόνους τουλάχιστον καὶ μετὰ βίας ἐμάθομεν μόνον νὰ κακοαναγνώθωμεν». Τὸ Ψαλτήριον εἰδικὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀλφαβητάριο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Βασιλείου (βλ. Κουκουλές, *ὁ.π.*, σ. 55), ἦταν δὲ ἐπίσης σὲ σχολικὴ χρῆση κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες καὶ στὴ Ρωσία καὶ στὴ Σερβία (βλ. Ι. Ταρνανίδης, *Τὸ πρόβλημα τῆς μητροπόλεως Καρλοβακίαν...*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 92, καὶ Μαρία Νυσταζοπούλου Πελεκίδου, «Ἐκκλησία καὶ παιδεία στὴ Ρωσία τὸ 17ο αἰῶνα», *Ροδωνιά* (Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσκα), τ. Β', Πέθυμο 1994, σ. 354.

10. A. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Σικάγο 1966. R. Mantran, *Καθημερινὴ ζωὴ στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν αἰῶνα τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς* (ἔκδ. Παπαδήμα), Ἀθήνα 1999, σ. 280-283. Κατὰ τὸν Ἑβλιγιὰ Τσελεμπί, στὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰ. ὑπῆρχαν στὴν Κωνσταντινούπολιν 1993 «mahale mektebi», 78 μετρεσέδες (θεολογικὲς σχολές) καὶ 170 ἄλλα θρησκευτικὰ σχολεῖα· βλ. V. Căndea, «Les intellectuelles du Sud-Européen au XVIIe siècle», *RESEE* 8 (1970), 199-200.

Σκοπὸς καὶ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας ἦταν ἡ ἀνάγνωση καὶ ἀποστήθιση χωρίων τοῦ Κορανίου, ἔργο ἐξαιρετικὰ δύσκολο γιὰ τοὺς μικροὺς μαθητές, ἀφοῦ τὸ ἱερὸ κείμενο εἶναι γραμμένο στὰ ἀραβικά, γλώσσα ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ τουρκικά. Συμπέρασμα: οἱ ὁμοιότητες μετὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα εἶναι πολλές. Ἡ διαφορὰ ἦταν ὅτι τὰ ὀθωμανικὰ σχολεῖα (καὶ οἱ δάσκαλοι) χρηματοδοτοῦνταν ἀπὸ κάποιο βακούφι. Ὡστε, ὅταν ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ παραχωροῦσε τὰ «προνόμια» στὸν Γεννάδιο Σχολάριο, ἦταν αὐτονόητο —καὶ γιὰ τὸν σουλτάνο καὶ γιὰ τὸν πατριάρχη— ὅτι μέσα στὶς ἀρμοδιότητες τῆς Ἐκκλησίας ἦταν καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἀπὸ αἰῶνες καθιερωμένων σχολείων μέσα ἢ δίπλα στὴν ἐκκλησία ἢ τῇ μονῇ.

Β΄— Στὶς μαρτυρίες ποὺ παραθέτει ὁ Ἀγγέλου γιὰ τὴν ἀκόλυτη λειτουργία σχολείων καθ' ὅλη τὴν Τουρκοκρατία ἃς προστεθοῦν καὶ οἱ ἐξῆς:

α΄— Ὁ Γερμανὸς ἑλληνιστὴς στὴν Τυβίγγη Μαρτίνος Κρούσιος σημειώνει (πρὸ τοῦ 1584): «Σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχουν ἐκπαιδευτήρια. Δὲν ὑπάρχουν ἐπίσης ἀκαδημίες καὶ δημόσιοι καθηγητές, παρὰ μόνο “κοινὰ” σχολεῖα (scholae triviales), ὅπου τὰ παιδιά μαθαίνουν νὰ διαβάζουν τὸ Ὠρολόγιο, τὴν Ὀκτώηχο, τὸ Ψαλτήριο καὶ ἄλλα λειτουργικὰ βιβλία. Ἐλάχιστοι ὅμως εἶναι οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ μοναχοὶ ποὺ τὰ κατανοοῦν... Οἱ ἱερεῖς εἰσπράττουν ἀπὸ τοὺς μαθητές των μικρὸ βοήθημα».¹¹

β΄— Ὁ Κρούσιος ἐπίσης σημειώνει ὅτι, καθὼς πληροφορήθηκε ἀπὸ τὸν ἱερέα τῆς γερμανικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη Στέφανο Gerlach, «σὲ πολλοὺς ναοὺς ἑλληνικοὺς διαφόρων πόλεων εἶναι προσαρτημένα σχολεῖα, στὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν τάξεις, οὔτε ποικιλία μαθημάτων, ἀλλὰ ἕνας μοναδικὸς δάσκαλος διδάσκει στὰ παιδιά τὸ Ψαλτήριο, τὸ Ὠρολόγιο, τὶς ἀκολουθίες καὶ ἄλλα βιβλία ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὶς ἐκκλησίες».¹²

γ΄— Ὁ διάδοχος τοῦ Gerlach ἱερέας Σολομὼν Schweigger σημειώνει (γύρω στὰ 1580): «Ἐπιτρέπεται ἡ ἀνίδρυση δημοτικῶν σχολείων, ἀλλὰ κακῶς ταῦτα διευθύνονται, αἴτιος δὲ ὁ πατριάρχης, μὴ δρῶν κατὰ τὸ καθήκον αὐτοῦ· διότι ὑπάρχουν λίαν μικρὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα εἰς καλὸ γρηγορὸς διδάσκει ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν εἰς ὀλίγιστα παιδιά. Ἐάν τις μαθητὴς ὀρέγεται ἀνωτέρας παιδείσεως, ὀφείλει νὰ ἀπολαύσῃ τούτου δι' ἰδίας αὐτοῦ ἐνεργείας καὶ μεγάλων θυσιῶν. Λαμβανομένου δ' ὑπόψιν τῶν καλῶν τοῦ λαοῦ διαθέσεων, οὐδεμία χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι θαυμασίως θὰ ἐπετύγχανον, ἐὰν κα-

11. Martinus Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584, σ. 205.

12. *Αὐτόθι*, σ. 246.

λαί σχολαί, εἰς τὰς ὁποίας νὰ ἐδιδάσκοντο αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι, ἡ Ἀγία Γραφή κλπ.).¹³

δ'— Ὁ Ἀγγλος ἀξιωματικὸς W. M. Leake, ποὺ περιηγήθηκε τὶς ἐλληνικὲς χῶρες ἐπὶ ἑξὶ χρόνια, ἐπισκέφθηκε τὸ 1809 τὴ Ζίτσα τῆς Ἡπείρου καὶ σημειώνει: «Δὲν ὑπῆρχε σχολεῖο. Τοὺς ρώτησα γιατί δὲν δίνουν ἕνα παρὰ ὁ καθένας γιὰ νὰ ἀποκτήσουν δάσκαλο. “Ἐτσι τὸ βρήκαμε”, ἀπάντησαν οἱ Ζιτσαῖοι. Καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἰσχυριστοῦν ὅτι τοὺς ἐμποδίζει κανένας. Ὁ βεζίρης ἀφήνει τοὺς Ἕλληνες ἀπόλυτα ἐλεύθερους σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν παιδεία καὶ συχνὰ παρακινεῖ τοὺς προεστούς νὰ τὴν ἐνισχύουν».¹⁴

ε'— Ὁ Γεώργιος Γαζής, λόγιος καὶ γραμματικὸς τοῦ Καραϊσκάκη, γράφει τὸ 1847: «Ἡ Τουρκία, ἐκ δόγματος θρησκευτικοῦ ὀρμωμένη, τοὺς μὲν Τούρκους ἐμπόδιζεν ἀπὸ τὰ φῶτα τῆς [κοσμικῆς] παιδείας, τοὺς δὲ χριστιανοὺς ἄφηνε νὰ συσταίνουσαν σχολεῖα».¹⁵

ς'— Ὁ Ἰωάννης Φιλῆμων, ἀγωνιστὴς τοῦ '21, δημοσιογράφος ἀργότερα καὶ ἱστορικός, γράφει τὸ 1834: «Εἰς τὴν ἀμάθειαν τῶν Τούρκων πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ ὁ Ἕλλην καὶ τινὰ χάριν. Τοὺς διεκράτει αὕτη ἀλυσσοδεμένους τρόπον τινὰ εἰς μίαν θέσιν, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἡγνούν ποῖα μέτρα ὠφέλουν καὶ ποῖα ἔβλαπτον ἀναφορικῶς ὡς πρὸς τὸ πολιτικὸν τῶν σύστημα. Οἱ στρηλατούμενοι οὗτοι ἀπὸ προσφορὰς χρημάτων, ἅπαζ διδομένων, ἢ καὶ ἀδύνατοι νὰ ἐκτιμῶσι τὰ ἀγαθὰ καὶ τὴν δύναμιν τῶν φώτων, ἐσυγχώρουν τὴν σύστασιν σχολείων μὲ πᾶσαν εὐκολίαν, μ' ὅσῃν δυσκολίαν κατεπείθοντο νὰ παραχωρήσωσι τὴν οἰκοδομὴν ἢ ἐπισκευὴν ναοῦ τινος».¹⁶

Οἱ μαρτυρίες ποὺ παρατέθηκαν παραπάνω εἶναι σαφεῖς καὶ ἀπερίφραστες. Δὲν περιέχουν οὔτε κἀν ὑπαινιγμὸ περὶ παρεμβάσεως τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν στὰ σχολικὰ πράγματα τῶν Ἑλλήνων. Ἰδιαίτερα οἱ τρεῖς πρῶτες μαρτυρίες τοῦ ΙΣ' αἰ. ἀναιροῦν τὴν πρόσφατα ἐπινοημένη θεωρία ὅτι καὶ μὲν ἐπισήμως —κατὰ τὰ παραχωρηθέντα στὴν Ἐκκλησία προνόμια— ἡ ἐκπαίδευση ἦταν ἐλεύθερη, στὴν πράξῃ ὅμως οἱ τοπικοὶ μπέηδες καὶ πασάδες αὐθαίρετοῦσαν ἀσύστολα καὶ ἀπαγόρευαν τὴ λειτουργία σχολείων, ιδίως

13. Salomon Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung*, Νυρεμβέργη 1608, σ. 22· ἡ μετὰφραση τοῦ παρατεθέντος χωρίου εἶναι τοῦ Ξ. Σιδερίδη, «Περὶ τινος ἀντιγράφου τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *ΕΦΣΚΠ* 30 (1908), 185.

14. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, Λονδίνο 1835, σ. 388.

15. Γεώργιος Γαζής, *Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως* (ἐκδ. Ἐτ. Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν), Ἰωάννινα 1971, σ. 165.

16. Ἰωάννης Φιλῆμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, Ναυπλία 1834, σ. 60-61.

κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας, ὅποτε οἱ συνθῆκες ζωῆς τῶν ραγιάδων ἦσαν ἀφόρητες. Πράγματι ὑπάρχουν ἀμύηλες ἱστορικὲς μαρτυρίες γιὰ ἀθαιρεσίες τῶν τοπικῶν ἀρχόντων, περιέργως ὅμως δὲν ὑπάρχει καμία ποὺ νὰ σχετίζεται μὲ ἄρνηση ἰδρύσεως ἢ μὲ κλείσιμο σχολείων. Ἀντίθετα ὑπάρχει μία τουλάχιστον ἐκπληκτικὴ περίπτωσις Τούρκων ἀξιωματοῦχων, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ τοπικοῦ ἀγᾶ, ποὺ συνεισφέρουν χρήματα γιὰ τὴν ἰδρυσιμὴν ἐλληνικῶν σχολείων στὴν περιοχὴ τῆς Πρέβεζας. Τῇ γενναιοδωρίᾳ τῶν Τούρκων προυχόντων εἶχε προκαλέσει σχετικὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ τὸ 1779.¹⁷

Γ'—Ὅσο γιὰ τὶς ἀντίθετες μαρτυρίες (περὶ ἀπαγορεύσεως ἐκ μέρους τῶν Τούρκων τῆς λειτουργίας ἐλληνικῶν σχολείων) οὐσιαστικὰ εἶναι δύο: τοῦ λόγιου γιατροῦ Στέφανου Κανέλλου τὸ 1822, καὶ τοῦ λόγιου Φαναριώτη Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ τὸ 1827.

α'—Ὁ Κανέλλος, σὲ μακρὰ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Γερμανὸ φιλέλληνα Κάρολο Iken, γράφει: «Οἱ Τοῦρκοι ἐμπόδιζαν τὰ σχολεῖα αὐστηρότερα καὶ ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας· τοῦτο καὶ ἄλλαι συγχρόνως αἰτίαι ἐβίαζαν τοὺς Γραικοὺς νὰ θεωροῦν τὴν θρησκείαν οὐσιωδῶς συνδεδεμένην μὲ τὰ γράμματα καὶ τὰ σχολεῖα, διὰ τοῦτο καὶ εἰς μεγάλας καὶ εἰς μικράς πόλεις οἱ Γραικοὶ ἐπροσπαθοῦσαν μὲ δόσιν χρημάτων καὶ μὲ διαφόρους τρόπους νὰ συστήνουν κοινὰ σχολεῖα κρυφίως».¹⁸ Ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου σχολιάζει ἐκτενῶς τὴ σκοπιμότητά καὶ τὰ κίνητρα τοῦ Κανέλλου, ποὺ τὸν ὁδήγησαν στὶς ἀνωτέρω διαβεβαιώσεις. Ὅστωο θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω καὶ μερικὰ ἀκόμη σχόλια.

1. —Εφόσον οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματοῦχοι, ποὺμποροῦσαν νὰ δώσουν (ἢ νὰ μὴ δώσουν) ἄδεια λειτουργίας σχολείου, ἐδωροδοκοῦντο καὶ ἐπέτρεπαν τελικὰ τὴν ἰδρυσιμὴν σχολείου, πῶς τὸ σχολεῖο αὐτὸ λειτουργοῦσε κρυφίως, ἀφοῦ οἱ δωροδοκούμενοι ἀρμόδιοι τὸ ἐγνώριζαν;
2. —Πῶς οἱ Γραικοὶ θεωροῦσαν «τὴν θρησκείαν οὐσιωδῶς συνδεδεμένην μὲ τὰ γράμματα καὶ τὰ σχολεῖα», ἀφοῦ ὁ Κανέλλος γράφει ὅτι ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες «πολλὰ ὀλίγοι ἐφρόντισαν διὰ τὴν παιδείαν τοῦ ποιμνίου

17. Ἀρτεμὶς Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ Βενετοὶ (1777-1779). Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δράσεως του καὶ τὸ πρόβλημα τῶν Διδασκῶν* (ἐκδ. Πουρνάρα), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 103-108.

18. Τὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κανέλλου πρὸς τὸν Iken ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Δημητρακόπουλο, *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων ἐν τῇ Νεο-ἐλληνικῇ Φιλολογίᾳ τοῦ Κ. Σάβα*, Τεργέστη 1872, σ. 46-53· εἰδικότερα τὰ τέσσαρα χωρία ποὺ παρατέθηκαν παραπάνω προέρχονται ἀπὸ τὶς σ. 46, 47, 49, 50.

των· πολλοὶ μάλιστα καὶ ἐμπόδιζαν τὴν σύστασιν σχολείων διὰ τὰ μὴ συγκαταβάλλουν καὶ αὐτοὶ χρήματα».

3. –Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ὁ Κανέλλος γράφει: «Πολλοὶ νέοι μας πτωχοὶ... ἔτρεχαν προθύμως εἰς ὅποιον σχολεῖον ἐμάνθαναν ὅτι εἶναι καλὸς δάσκαλος... Κατὰ δυστυχίαν ὅμως εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ σχολεῖα μας ἐδιδάσκετο μόνον ἡ παλαιὰ ἐλληνικὴ χωρὶς μέθοδον... Ἡ πρὸ πενήντα, 80 λοιπὸν χρόνων ἀμάθεια τοῦ γένους μας δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀναισθησίαν ἢ ἀδιαφορίαν μας εἰς τὴν παιδείαν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν ἀθλίαν καταστάσιν τῶν σχολείων, ἀποτέλεσμα τῆς ὅλης καταστάσεως τοῦ ἔθνους». Ἐδῶ δὲν γίνεται λόγος περὶ ἀπαγορεύσεως λειτουργίας σχολείων ἐκ μέρους τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν. Ἄλλες ἦσαν οἱ αἰτίες τῆς «ἀθλίας καταστάσεως τῶν σχολείων», ἡ λόγια γλώσσα κ.λπ.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Κανέλλος προχειρολογεῖ καὶ αὐτοσχεδιάζει. Τὸ συναισθάνεται, φαίνεται, αὐτὸ καὶ ὁ ἴδιος, ἀφοῦ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς Iken γράφει: «Ἄλλ' ἐπειδὴ μ' ἔδωκες τὴν ἄδειαν νὰ σέ γράψω ὅ,τι μὲ ἔλθει εἰς τὸν νοῦν... θέλεις συγχωρήσει τὴν ἀταξίαν καὶ ἀτέλειαν τῶν ὅσων μέλλω νὰ σέ σημειώσω».

β' – Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ δημοσιεύθηκε στὸ βιβλίο του *Cours de littérature grecque moderne*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Γενεύη (ὅπου ὁ Νερουλὸς διέμενε τότε) τὸ 1827, δηλαδὴ δύο χρόνια μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Iken, *Leucothea*, Λειψία 1825. Στὸ βιβλίο αὐτὸ περιέχεται καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κανέλλου πρὸς Iken σὲ γερμανικὴ μετάφραση. Ἦταν λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὁ Νερουλὸς νὰ ἐγνώριζε τὸ βιβλίο τοῦ Iken, καὶ νὰ ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κανέλλου, ἂν καὶ ὁ Νερουλὸς, ὡς ἀξιωματοῦχος Φαναριώτης, εἶχε καλὴ γνώση τῶν πραγμάτων τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Παραθέτω ἀποσπάσματα ποὺ ἀναφέρονται στὸ θέμα μας (ἀπὸ μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Νερουλοῦ στὰ ἐλληνικὰ τὸ 1870):¹⁹

- I. – «Ἡ θρησκευτικὴ θεοβλάβεια καὶ ἡ ὑποπτος πολιτικὴ τῶν Τούρκων, μάλιστα δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν πρώτων χρόνων τῆς κατακτῆσεως, ἐμπόδιζεν ἰσχυρῶς τὴν θρησκείαν καὶ φιλολογίαν τῶν χριστιανῶν, μὴ κατατρέχουσα ὅμως πάντοτε αὐτὰς καὶ ἀναφανδόν».
- II. – «Οἱ Τούρκοι ἀπηγόρευαν ἐπὶ κεφαλαιῇ ποινῇ τὴν οἰκοδομὴν νέων ἐκκλησιῶν... ἐμπόδιζον δὲ διὰ τῆς αὐτῆς αὐστηρότητος καὶ τὴν καθίδρυσιν δημοσίων σχολείων».

19. Ἰακώβος Ρίζος Νερουλός, *Ἱστορία τῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσι, Ἀθήνα 1870*. Τὰ χωρία ποὺ παρατίθενται προέρχονται κατὰ σειρὰ ἀπὸ τὶς σ. 63, 64, 65-66, 66-67, 67.

- III.—«Πραγματικῶς μὲν ἡ ἀνέγερσις δημοσίων σχολείων ἀπετρέπετο... ἀλλὰ πάντες οἱ πρόδομοι, εἴτε νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν μετεσχηματίζοντο εἰς προκαταρκτικὰ σχολεῖα... Τὰ δὲ ἀνώτερα σχολεῖα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλολογίας ἡνοίγοντο μόνον ὡς δῆθεν σωφρονιστήρια, εἴτε φυλακαί. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ὁ διερμηνεὺς Παναγιωτάκης [Νικούσιος] καὶ ὁ διάδοχος αὐτοῦ Ἀλέξανδρος ὁ Μαυροκορδάτος κατάρθωσαν νὰ στερεώσωσι σχολεῖα ἐν πολλαῖς πόλεσι τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ τῆς μικρᾶς Ἀσίας».
- IV.—«Οἱ Τοῦρκοι φέρουσι εἰδὸς τι σεβασμοῦ πρὸς τοὺς παράφρονας καὶ τοὺς ἱερεῖς... Οὕτως ἀνεχόμενοι πάντα τὰ μοναστήρια παρεχώρουν εἰς αὐτὰ οὐ μόνον προνόμια, ἀλλὰ καὶ ἐλέη μάλιστα. Κατὰ συνέπειαν τὰ πλεῖστα τῶν μοναστηρίων μεταβαλλόμενα εἰς σχολεῖα, ἀπέβαινον ἄσυλον ἀπαρβίαστον τῶν ἐπιστημῶν καὶ γραμμάτων, κατὰ παράδοξον δὲ σύμπτωσιν... ἐσπουδάζοντο οἱ συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος ἐν τοῖς τόποις, ὅπου μάλιστα παρὰ τῶν μοναχῶν περιεφρονοῦντο καὶ κατεδιώκοντο».
- V.—«Μόνον ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Σουλτὰν Σελίμ Γ' [1789-1807] οὐ μόνον τὰ σχολεῖα, ἀλλὰ καὶ τὰ λύκεια, ὡς τὰ τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Σμύρνης, τῆς Χίου καὶ τῆς Ξηρᾶς Κρήνης (Κουροῦ Τσεσμε) στερεώθησαν παρὰ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως».
- VI.—[Ὁ πρίγκιψ Δημήτριος Μουρούζης] «διωρίσθη δι' αὐτογράφου διαταγῆς τοῦ Σουλτὰν Σελίμ γενικὸς διευθυντὴς τῶν ἐλληνικῶν σχολείων καὶ νοσοκομείων. Ὅθεν ἔκτοτε αἱ βελτιώσεις ἐπληθύνθησαν, ἡ δὲ δημόσιος διδασκαλία, ἐπισήμως προστατευομένη, προώδευσε πολὺ ἐν Ἑλλάδι».

Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ παραπάνω μαρτυρίες τοῦ Νερούλου εἶναι ἀντιφατικαὶ καὶ μᾶλλον σύγχυση ἐπιφέρουν στὸν ἀναγνώστη. Ἀπὸ τῆς μιᾶς οἱ τουρκικαὶ ἀρχαὶ («ἐμπόδιζον ἰσχυρῶς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλολογίαν τῶν χριστιανῶν»), ἀλλὰ πάντως δὲν τίς «κατέτρεχαν ἀναφανδόν». Οἱ Τοῦρκοι «ἀπηγόρευαν ἐπὶ κεφαλικῇ ποινῇ... τὴν καθίδρυσιν δημοσίων σχολείων». Ἀλλὰ τότε πῶς ἐξηγεῖται ἡ λειτουργία φημισμένων σχολείων, ὅπως (ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως) στὰ Ἰωάννινα, ἰδρυμένο τὸ 1647, ἄλλο τὸ 1671, ἄλλο τὸ 1742, στὴν Ἀθήνα τὸ 1647, ἄλλο τὸ 1716, στὴ Χίο τὸ 1666, στὴν Ἄρτα τὸ 1669, στὴν Τραπεζοῦντα τὸ 1682, στὴν Καστοριά τὸ 1708 καὶ δεκάδες ἄλλα; Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀνώτερα σχολεῖα ἰδρύθησαν —γιὰ νὰ σώσουν οἱ ἰδρυτὲς τὸ κεφάλι τους— ὡς δῆθεν «σωφρονιστήρια, εἴτε φυλακαί; Καὶ οἱ Τοῦρκοι θὰ ὑποπτεύονταν τὸ σχολεῖο, ἀλλὰ ὅχι μιὰ φυλακή, στὴν ὁποία μπαϊνόβγαιναν ἑκατοντάδες μαθητὲς ὅλη τὴν ἡμέρα; Ὅτι δὲ ὁ Παναγιωτάκης Νικούσιος

και ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος μὲ αὐτὸν ἢ ἄλλο τρόπο ἱδρυσαν σχολεῖα εἶναι ἐντελῶς ἀμάρτυρο. Ἀντιφατικὲς ἐπίσης εἶναι οἱ πληροφορίες ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀπαγόρευαν («ἐπὶ κεφαλικῇ ποινῇ») τὴν ἱδρυση ἐκκλησιῶν ἀλλὰ πάντως τὰ μοναστήρια ἀποτελοῦσαν «ἄσυλον ἀπαρβαλίστον τῶν ἐπιστημῶν καὶ γραμμάτων», ὅπου μάλιστα ἐδιδάσκοντο οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες συγγραφεῖς, οἱ ὅποιοι ὅμως κατὰ τὰ ἄλλα («περιεφρονοῦντο καὶ κατεδιώκοντο») ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς. Ὁ Σουλτὰν Σελίμ Γ' ἦταν πράγματι μεταρρυθμιστής, ἀλλὰ πάντως τὰ τρία πρῶτα ἀπὸ τὰ τέσσερα («λύκεια») ποὺ σημειώνει ὁ Νερουλὸς εἶχαν ἱδρυθῇ ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Σελίμ.

Τὸ βιβλίον τοῦ Νερουλοῦ εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἄνθρωπο ἀπαράσκειο γιὰ τέτοιο ἔργο. Κύριος σκοπὸς του ἦταν νὰ ἐξάρει τὸν ρόλο τῆς παραδοσιακῆς ἡγεσίας (Ἐκκλησίας καὶ ἰδίως τῶν Φαναριωτῶν) στὸν ἱστορικὸ βίον τοῦ Γένους, γενικεύοντας, ὑπερβάλλοντας ἢ καὶ ἀκόμη ἐπινοώντας ἀνύπαρκτα («γεγονότα»).

Ὡστε ὁ θυρὸς τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ» δὲν ὑπῆρξε λαϊκὸς κατὰ τὴ γένεσή του· ἦταν σκόπιμο ἐπινόημα λογίων τῶν χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ γνώρισε μεγάλη δημοτικότητα ἀργότερα χάρις στὸ κλίμα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς ἐθνικῆς ἐξάρσεως, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ΙΘ' αἰ., ἀλλὰ καὶ χάρις στὴ γοητεία τοῦ μύθου.

Δὲν συζητῶ τίς ἄλλες δῆθεν μαρτυρίες, ποὺ παρατίθενται στίς μελέτες ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω, γιατί πρόκειται ἀπλῶς γιὰ γνωμὲς καὶ ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ θέματος ἀρμοδίων καὶ μὴ λογίων τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ ΙΘ' καὶ Κ' αἰ. Ἡ αὐθεντικὴ ἱστορικὴ μαρτυρία ὅμως προϋποθέτει αὐτοψία, αὐτηκοῖα (ἔστω καὶ σχετικὴ) καὶ πάντως συγχρονία πρὸς τὰ μαρτυρούμενα γεγονότα.

Δ' – Ὅλοι σχεδὸν οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν Τουρκοκρατία θεωροῦν ἱστορικὸ σταθμὸ τὴν πατριαρχικὴ σύνοδο τοῦ 1593, ποὺ ἐπικύρωσε τὴν ἱδρυση τοῦ πατριαρχείου Μόσχας τὸ 1589. Στὸν συνοδικὸ τόμο ποὺ συντάχθηκε τότε γράφονται μεταξὺ ἄλλων: «Ὡρισεν ἡ ἁγία σύνοδος ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι· βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσι».²⁰

Καὶ εἶναι μὲν ἀμφίβολο ἂν ἡ ἀπόφαση αὐτὴ εἶχε κάποιον πρακτικὸ ἀπο-

20. Τὸ συνοδικὸ πρακτικὸ τοῦ 1593 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἰερεμίου Β' (1572-1594)*, Ἀθήνα 1870, σ. 82-92· ἡ παράγραφος Ζ' περὶ σχολείων στὴ σ. 91.

τέλεσμα,²¹ τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος γιὰ πρώτη φορὰ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν παιδεία τοῦ Γένους εἶναι σημαντικό. Εἶχε βέβαια προηγηθῇ ἡ ἱδρύση τοῦ πρώτου πατριαρχικοῦ σχολείου τὸ 1556, ἀλλ' αὐτὸ ὀφειλόταν στὴν προσωπικὴ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχου Ἰωάσαφ Β', τοῦ λεγομένου Μεγαλοπρεποῦς.²²

Εἶναι ἀκόμη ἀξιοσημεῖωτο ὅτι στὴν παράγραφο περὶ ἱδρύσεως ὅχι ἐνὸς ἀλλὰ δεκάδων σχολείων δὲν ἐκφράζεται καμία ἀνησυχία γιὰ τὸ ἂν οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς θὰ ἐνέκριναν τὴν σύστασιν τῶν σχολείων αὐτῶν. Προφανῶς γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος ἀνησυχίας.

Ἀξίζει ἀκόμη νὰ διευκρινισθῇ ὅτι τόσο τὸ ἄρθρο περὶ σχολείων, ὅσο καὶ ἡ ὅλη ἀπόφασις τῆς συνόδου γράφτηκε ἀπὸ τὸν Μελέτιο Πηγά, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας τότε, δραστήριον μέλος τῆς συνόδου καὶ προφανῶς εἰσηγητὴ τῆς περὶ ἱδρύσεως σχολείων παραγράφου. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ (τοῦ 1597) πρὸς τὸν νέο τσάρο Θεόδωρο Α' γράφει: «...καὶ φθάσαντες εἰς Κωνσταντινούπολιν συνεκροτήσαμεν σύνοδον ὑπερτελῇ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Βλάτου... καὶ μονώτατος συνέθηκα τὸν τόμον ἐκεῖνον, ἐν ᾧ στερεοῦται ὁ θρόνος ὁ πατριαρχικὸς τῆς ὀρθοδόξου βασιλείας σου...».²³

Συντάσσοντας τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο περὶ σχολείων ὁ Πηγάς, σπουδασμένος στὴν Ἱταλία, εἶχε ἀσφαλῶς ὑπόψιν τοῦ τὰ λεγόμενα «Ἐπισκοπικὰ Σχολεῖα» τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τὰ ὁποῖα ἦσαν προσαρτημένα στὶς ἐπισκοπὲς καὶ ἐπιδιοκύνταν (δάσκαλοι καὶ μαθητὲς) ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο.²⁴

Ε' – Εἶναι πασίγνωστο τὸ παιδικὸ τραγουδάκι «Φεγγαράκι μου λαμπρὸ...». Ὁ Claude Fauriel (1824) δὲν τὸ περιέλαβε στὴ συλλογὴ τοῦ, δημοσιεύει ὅμως ἓνα ἄλλο τραγούδι, μὲ ἐντελῶς διαφορετικὴ ὑπόθεσιν, ποὺ ἀρχίζει κι

21. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, Ἀθήνα 1939, σ. 182: «Ἀγνοῶ τίνα φροντίδα κατέβαλον οἱ κληρικοὶ — ἐξαιρουμένων τῶν μοναστηριακῶν — περὶ συστάσεως καὶ συντηρήσεως σχολείων ἐλληνικῶν τῆς ἐγκυκλίου λεγομένης παιδεύσεως ἀπανταχοῦ τῆς Ἀνατολῆς, ὅχι γραμματοδιδασκαλείων» σ. 190: «Ὀλίγιστοι τούτων [τῶν ἀρχιερέων], ὀλιγιστότατοι ἐσκέφθησαν “φροντίδα τὴν δυναμένην καὶ δαπάνην ποιεῖν” ὑπὲρ ἱδρύσεως καὶ συντηρήσεως σχολείων».

22. Γιὰ τὸ πρῶτο μετὰ τὴν Ἀλωσὴ πατριαρχικὸ σχολεῖο βλ. συνοπτικὸ ἄρθρο μου στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), τ. 10 (1974), σ. 372-373. Θὰ ἐπανέλθω ἐκτενέστερα στὸ θέμα προσεχῶς.

23. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μελετίου Πηγά ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν W. Regal, *Analecta Byzantino-russica*, Πετρούπολη 1891-1898, σ. 108-111.

24. F. B. Artz, *The Mind of the Middle Ages, A.D. 200-1500* (ἐκδ. Α. Α. Knopf), Νέα Ὑόρκη 1954, σ. 305-308.

αυτό με τους στίχους «Φεγγαράκι μου λαμπρόν / φέγγε και περπάτειγε...». Όπως τὸ ξέρουμε σήμερα τὸ ποίημα δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν D. Sanders τὸ 1844 καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν A. Passow (1860) καὶ πολλοὺς ἄλλους. Τὸ ποίημα αὐτὸ ὁ Sanders τὸ θεωρεῖ ἀπλῶς ὡς παιδικὸ τραγούδι, ὁ Passow ὡς νανούρισμα.²⁵ Κι ὅμως τὸ τραγουδάκι αὐτὸ πολὺ νωρὶς συσχετίστηκε μετὰ τὸν θρύλο τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ». Γιὰ πρώτη φορά συναντῶ τὸν συσχετισμὸ αὐτὸ τὸ 1855 σὲ μελέτη τοῦ λογίου Γρ. Γ. Παπαδοπούλου: «[Οἱ μαθητὲς] τὴν νύκτα ἐξερχόμενοι λάθρα μετέβαινον εἰς τὸν διδάσκαλον, λέγοντες τὸ γνωστὸν ἀσματίον “Φεγγαράκι μου λαμπρόν”...».²⁶

Κι ὅμως στὸ ποίημα αὐτὸ λέγεται μὲν ὅτι οἱ μαθητὲς ἐπήγαιναν σὲ κάποιον νυκτερινὸ σχολεῖο, ἀλλὰ ὅχι κατ’ ἀνάγκη κρυφόν. Ξέρουμε ὅτι οἱ δάσκαλοι ἢ παπα-δάσκαλοι τῆς ἐποχῆς ἔκαναν μαθήματα ὅποτε εὐκαιροῦσαν ἀπὸ τὶς ἀσχολίες τους, ἐνδεχομένως καὶ τὴ νύκτα. Εἶναι πάντως μᾶλλον μάταιο νὰ ἀναζητᾷ κανεὶς λογικὲς ἐρμηνεῖες σὲ λαϊκὰ δημιουργήματα. Ἀς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι παρὰ τὴν πανελλήνια ἀποδοχὴ τοῦ συσχετισμοῦ τοῦ ποιήματος μετὰ τὸν θρύλο τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ», ὁ Γύζης, ὅταν ζωγράφει τὸν πίνακα τὸ «Κρυφὸ Σχολεῖον», δὲν γνωρίζε τὸν συσχετισμὸ αὐτό. Συγκεκριμένα, σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πεθερὸ του ὁ Γύζης περιγράφει τὸν πίνακα ποὺ ζωγράφει τότε («Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον», 1886) καὶ μεταξὺ ἄλλων γράφει: «...ἠθέλησα νὰ παραστήσω μυστηριώδη πρᾶξιν εἰς σκοτεινὸν ὑπόγειον μόνον διὰ μιᾶς ἀκτίνος ἡλίου εἰσερχομένης ἐντὸς...».²⁷ Ὡστε τὸ ἀμυδρὸ φῶς ποὺ μπαίνει ἀπὸ τὸ παράθυρο δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ «φεγγαράκι» τὸ «λαμπρόν» ἀλλ’ ἀπὸ τὸν ἥλιο. Ἐν τούτοις ὁ Βλαχογιάννης, ποὺ, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἀρνεῖται τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ», θεωρεῖ ὅτι ἡ μόνη μαρτυρία ὑπάρξεώς του εἶναι τὸ τραγουδάκι «Φεγγαράκι μου λαμπρόν».²⁸

ς’ – Ὁ Νικόλαος Γύζης φιλοτέχνησε τὸν πίνακα, ποὺ ἐν τέλει πῆρε τὸν τίτλο «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον», στὸ Μόναχο τὸ 1885-1886. Μετὰ τὸν πίνακα αὐτόν, ὅπως

25. Γιὰ τὸ ποίημα, τὶς παραλλαγές, τὶς ἐκδόσεις του καὶ σχετικὰ σχόλια βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «Φεγγαράκι μου λαμπρό. Ἀπόπειρα γιὰ ἓνα μικρὸ σχεδιάσμα τῆς πρώτης φάσης τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τοῦ μύθου τοῦ “Κρυφοῦ Σχολειοῦ”», στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου, *Τὸ μυθολογικὸ κενό. Δοκίμια καὶ σχόλια γιὰ τὴν ἱστορίαν, τὴν φιλολογίαν, τὴν ἀνθρωπολογίαν καὶ ἄλλα* (ἐκδ. Πόλις), Ἀθήνα 2000, σ. 25-39.

26. Γρ. Γ. Παπαδόπουλος, «Περὶ τῶν προγενεστέρων ἐλληνικῶν σχολείων», *Πανδώρα* 5 (1.1.1855), 450-451.

27. *Ἐπιστολαὶ Νικολάου Γύζη*, ἐπιμελεῖα Γ. Δροσίνη καὶ Λάμπρου Γ. Κορομηλᾶ, Ἀθήνα 1953, σ. 138-139.

28. Βλαχογιάννης, *ὁ.π.*, σ. 678.

γράφει ο Γύζης στον παθερό του τὸ 1886, «ἐσκέφθην νὰ παραστήσω τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς Ἑλλάδος, ὅτε ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦσαν αὐστηρῶς ἀπηγορευμένα τὰ σχολεῖα καὶ μόνον ἐν κρυπτῷ ἐξετελοῦντο...».²⁹ Εἶναι προφανές ὅτι θέλησε νὰ παραστήσει ζωγραφικὰ τὸν θρύλο τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου». Σὲ φωτογραφία ποὺ ἔστειλε στὸν ζωγράφο Νικηφόρο Λύτρα τὸ 1886, σημειώνει ἰδιοχείρως στὸ ἀριστερὸ περιθώριο τὸν τίτλο τοῦ πίνακα: «Σχολεῖον κρυπτόν».³⁰ Παραδόξως, ὅταν τὸν ἐκθέτει στὴν Ἀθήνα τὸ 1888, ὁ πίνακας ἔχει τίτλο «Ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐν καιρῷ δουλείας».³¹ Ὁ πίνακας δημοσιεύθηκε ἐντύπως γιὰ πρώτη φορὰ στὸ περιοδικὸ τοῦ Γ. Δροσίνη *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, στὴν πρώτη σελίδα τοῦ τεύχους τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1899. Στὸ ἐπάνω μισὸ τῆς σελίδας ὁ πίνακας (τῆς φωτογραφίας πρὸς Λύτρα) καὶ στὴ μέση ὁ τίτλος ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ, καὶ ἀπὸ κάτω, μὲ μικρὰ γράμματα: «Εἰκὼν Ν. Γύζη». Εὐθὺς κατόπιν, στὸ κάτω μισὸ τῆς σελίδας, τὸ γνωστὸ ποίημα τοῦ Ἰωάννη Πολέμη, χωρὶς ἰδιαιτέρο τίτλο. Προφανῶς ὁ τίτλος «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον» στὴ μέση τῆς σελίδας ἀναφερόταν καὶ στὸ ποίημα. Ἐξ ἄλλου ὁ Πολέμης τὸν ἐπόμενο χρόνον (1900) περιέλαβε καὶ τὸ ποίημα αὐτὸ μὲ τίτλο «Κρυφὸ Σχολεῖον» (καὶ σὲ παρένθεση τὴν ἔνδειξη: «κάτωθι εἰκόνας τοῦ Γύζη») στὴν ποιητικὴ συλλογὴ του *Ἀλφαστρα*. Ὁ ἴδιος πίνακας τοῦ Γύζη, μὲ τίτλο καὶ πάλι «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον», δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Παναθήναια* Α' (1900-1901), 417, σὲ τεύχος ἀφιερωμένον στὸν Γύζη «ἐπὶ τῷ θανάτῳ του».³² Εἶναι ἀξίωση-

29. *Ἐπιστολαὶ Ν. Γύζη*, ὅ.π.

30. Μαρῖνος Καλλιγᾶς, Νικόλας Γύζης. *Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του* (ἔκδ. ΜΙΕΤ), Ἀθήνα 1981, εἰκόνα 23. Ἡ φωτογραφία φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἐθνικῆς Πινακοθήκης.

31. Βλ. Δ' *Ὀλυμπιάς 1888. Κατάλογος ἐκθετῶν* (ἔκδ. Ἑστίας), Ἀθήνα 1888, σ. 114, ἀρ. 60. Βλ. καὶ Ἡλίας Μυκονιάτης, «Τὸ καλλιτεχνικὸ τμῆμα τῶν “Ὀλυμπίων” στὴν Ἀθήνα τοῦ 19ου αἰῶνα», *Ἐγνατία* (Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Α.Π.Θ.), 3 (1991-1992), Θεσσαλονίκη 1994, σ. 105 καὶ 125.

32. Τὸν ἴδιο χρόνον στὸ περιοδικὸ *Πινακοθήκη* Α', τχ. 6 (Αὐγούστος 1901), στὸ τελευταῖο ἐσώφυλλο, ἀγγέλλεται ὅτι τὸ περιοδικὸ ἐτύπωσε χάριν τῶν συνδρομητῶν του, σὲ πολυτελὲς χαρτὶ καὶ σχῆμα μέγα τὸν πίνακα «Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον» τοῦ Γύζη (ποὺ τότε ἀνῆκε στὸν «ἀδιαπρεπῆ φιλότεχνον» Παντῆά Ράλλη). Ἀντίτυπο τῆς χάρτινης αὐτῆς εἰκόνας φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει διασωθῇ: πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχε ἤδη δημοσιευθῇ στὰ περιοδικὰ *Ἐθνικὴ Ἀγωγή* καὶ *Παναθήναια*. Εἶναι πάντως καὶ αὐτὸ μὴ ἔνδειξη τῆς μεγάλης δημοτικότητος ποὺ ἀπέκτησε ὁ πίνακας τοῦ Γύζη μέσα σὲ τρία χρόνια. Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ θρύλος τοῦ «Κρυφοῦ Σχολείου» ἐκέρδισε τὴ συμπάθεια τῶν δημοτικιστῶν τῆς ἐποχῆς. Π.χ. ἡ Γαλάτεια Καζαντζάκη («Τί διαβάζουν τὰ παιδιὰ μας»), *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, 1913, σ. 223) ἐπικρίνει τὴ *Διάπλαση τῶν Παιδῶν*, ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ περιεχόμενά της ἀπουσιάζει («ἡ ἐθνικὴ ἰδέα»): «Δὲν ξέρουν οἱ μικροὶ ἀναγκῶστες τῆς Διάπλασης γιὰ τὸ παιδομαζέωμα... δὲν ξέρουν γιὰ τὸ Κρυφὸ Σχολεῖον...».

ΕΤΟΣ Β'-1899

+ ΑΡ. 1 +

1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ

ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

— Εικὼν Ν. Γύζη —

Ἀπ' ἔξω μαυροφόρ' ἀπαλπισιά,
 πικρῆς σκλαβιάς χειροπιαστὸ σκοτάδι·
 καὶ μέσα 'στὴ θολόταστη ἐκκλησιά —
 'στὴν ἐκκλησιά που παίρνει κάθε βράδυ
 τὴν ὄψι τοῦ σχολείου —
 τὸ φοβισμένο φῶς τοῦ κανδηλιού
 τρεμάμενο τὰ ὀνειράτα ἀναδεύει
 καὶ γύρω τὰ σκλαβόπουλα μαζεύει.

Ἐκεῖ καταδυομένη κατοικεῖ
 τοῦ σκλάβου ἡ ἄλυτοδετη πατρίδα·
 βραχνὰ ὁ παππᾶς ὁ δάσκαλος ἐκεῖ
 βερνεύει τὴν ἀποσταμένη ἐλπίδα
 μὲ λόγια μαγικά·
 ἐκεῖ ἡ ψυχὴ πικρότερο ἄγροικᾶ
 τὸν πόνο τῆς σκλαβιάς της, ἐκεῖ βλέπει
 τί ἔχασε, τί ἔχει, τί τῆς πρέπει.

Κι' ἀπ' τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ψηλά,
 ποὺ ἐβούρνανε τὰ στόματα τῶν πλάνων
 καὶ ρίχνει καὶ συντρίβει καὶ κυλᾷ
 'στὴν ἄβυσσο τοὺς θρόνους τῶν τυράννων,
 κι' ἀπὸ τῆ σιγαλιᾶ
 ποὺ δένει 'στὸ λαϊμὸ πνιγμοῦ θηλειά,
 κι' ἀπ' τῶν προγόνων τᾶφθαρτα βιβλία,
 ποὺ δείχνουν τὰ πανόρχια μεγαλεία,

Ἕνας ψαλμὸς ἀκούγεται βαθὺς
 σὲ μελωδίαις ἐνὸς κόσμου ἄλλου
 κι' ἀνατριγιάζει ἀκούοντας καθεὶς
 προφητικὰ τὰ λόγια τοῦ δασκάλου
 μὲ μιὰ φωνὴ βαρειά·
 «Μὴ σκιάζεστε 'στὰ σκότη! Ἡ λευθεριά
 σὺν τῆς αὐγῆς τὸ φεγγαρόλο ἄστει
 τῆς νύκτας τὸ ξημέρωμα θὰ φέρῃ.»

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΟΛΕΜΗΣ

1899 — 1

μείωτο ότι ο πίνακας της φωτογραφίας προς Λύτρα, όσο και των δύο πρώτων εντύπων δημοσιεύσεών του στα περιοδικά που σημειώθηκαν παραπάνω, διαφέρει από το «Κρυφό Σχολειό» του Γύζη που γνωρίζουμε όλοι σήμερα. Οί διαφορές συνίστανται σε όρισμένες λεπτομέρειες και κυρίως στη (διαφορετική) θέση της υπογραφής: N. Gysis. Το πρόβλημα πρέπει να το λύσουν οί ιστορικοί της τέχνης.³³

Το ενδιαφέρον για μᾶς ἐδῶ εἶναι ὅτι για πρώτη φορά ἐμφανίζεται ὁ ὄρος «Κρυφό Σχολειό». Ποιὸς ἀπλοποίησε τὸν λογιωτατίστικο ὄρο «Σχολεῖον κρυπτόν» τοῦ Γύζη στὸν δημοτικότερο καὶ πῶς ὑποβλητικό «Κρυφό Σχολειό»; Πιθανῶς ὁ ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ Γ. Δροσίνης, πιθανῶς ὁ συντάκτης τοῦ ποιήματος Ι. Πολέμης. Τὸ σημαντικότερο εἶναι πάντως ὅτι ὁ ὄρος «Κρυφό Σχολειό» ἀπέκτησε χρονολογία γεννήσεως: 1899.³⁴ Ἐπομένως τὰ δεκάδες τοπωνύμια (ἢ δῆθεν τοπωνύμια) «Κρυφὸ Σχολειό», ποὺ χρησιμοποιήθηκαν κατὰ κόρον ὡς ἀδιάσειστες μαρτυρίες ὑπὲρ τῆς ἱστορικότητος τοῦ «Κρυφοῦ Σχολειοῦ»,³⁵ εἶναι μεταγενέστερα τοῦ 1899.

Συμπέρασμα: Τὸ «Κρυφό Σχολειό» μπορεῖ νὰ γίνεи δεκτὸ ὅχι ὡς ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ ὡς δραματοποιημένος συμβολισμὸς τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν ὑπὸ τίς ὁποῖες λειτούργησαν τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

33. Βλ. Ἀφροδίτη Κούρια, *Τὸ παιδί στὴ νεοελληνικὴ τέχνη, 1833-1922*, (ἐκδ. Δωδώνη), Ἀθήνα – Γιάννενα 1985, σ. 46, σημ. 54. Κωνσταντῖνος Διδασκάλου, *Genre- und allegorische Malerei von Nikolaus Gysis*, Μόναχο 1991, σ. 63-66.

34. Τὸ θρυλικὸ Κρυφὸ Σχολειό, ἀπὸ τὸ 1822 ὡς τὸ 1899, δηλώνοταν περιφραστικᾶ: Κανέλλος (1822): «...κοινὰ σχολεῖα κρυφίως». Γ. Μαυροκορδάτος (1849): «...ἡ νεολαία ἐδιδάσκετο λαθραίως ἐν ὑπογείοις καὶ ἐν ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς». Φ. Ἰωάννου (1850): «Σχολεῖα ταπεινὰ... κρυπτόμενα πολλάκις ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν κρατούντων, ἐν τόποις δυσβάτοις». Κ. Φρεαρίτης (1863): «ἀφανῆ καταγώγια... σκοτεινὰ κρύπται». Γ. Χασιώτης (1874): «... ἀφανὲς οἶκημα καὶ εὐτελές, περιδεῶς κλειόμενον καὶ ἀνοιγόμενον». Ν. Δραγούμης (1874): «σχολεῖον κείμενον ἐν παραβύστω τινὶ γωνίᾳ». (Τὰ χωρία ποὺ παρατίθενται προέρχονται ἀπὸ εὐρύτερα ἀποσπάσματα λόγων ποὺ δημοσιεύει ὁ Ἀγγέλου, ὁ.π., σ. 30, 32, 43, 47.)

35. Δεκάδες (μικρο)τοπωνύμια «Κρυφὸ Σχολειό» σημειώνονται στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, γιὰ κανένα ὅμως ἀπὸ αὐτὰ δὲν ὑπάρχουν ἔστω ἀτελῆ στοιχεῖα ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησή τους πρὶν ἀπὸ τὸ 1899· βλ. π.χ. Γριτσόπουλος, «Ὀλίγα περὶ Κρυφοῦ Σχολειοῦ», ὁ.π., σ. 401-402. Χατζηφώτης, ὁ.π., σ. 22-23. Γιαννικόπουλος, ὁ.π., σ. 100-101. Χρονόπουλος, ὁ.π., σ. 73-76. Ἐπιτροπὴ Ἑθνικῆς Κληρονομίᾶς, *Τὸ Κρυφὸ Σχολειό*, ὁ.π., σ. 13.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Τὴ «μαρτυρία» τοῦ Στέφανου Κανέλλου (1822) ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀπαγόρευαν τὴ λειτουργία ἐλληνικῶν σχολείων ἐγνώριζε καὶ χρησιμοποίησε, πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰλκὴ Ἀγγέλου, ὁ Ἀλέξης Πολίτης. Ἐγνώριζε ἐπίσης καὶ παραθέτει, πρὶν ἀπὸ ἐμένα, τὴν ἀνάλογη «μαρτυρία» τοῦ Ρίζου Νερουλοῦ (1827). Βλ. Ἀλέξη Πολίτη, «Φεγγαράκι μου λαμπρὸ...», ἐφ. *Αὐγή*, 25 Μαρτίου 1994, τώρα σὲ ἀναθεωρημένη ἔκδοση στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου, *Τὸ μυθολογικὸ κενό...*, ὅ.π., σ. 26-28 (βλ. παραπάνω σημ. 25).

Χ.Γ.Π.